

Doğu Sorunu, Lozan ânı ve Cumhuriyet'in güvensizlik hafızası

Ozan Özavcı*

Özet: Bu makale, modern Türkiye tarihinin belki en çok tartışılan ve bir o kadar da istismar edilen Lozan ânını, on sekizinci yüzyıldan beri süregelen küresel dönüşüm ve Doğu Sorunu çerçevesinde tarihselleştirmeyi amaçlıyor. Genelde bir Avrupa sorunsalı olarak değerlendirilen Doğu Sorunu'nun, Osmanlılar için ne ifade ettiği sorulduğunda, on dokuzuncu yüzyılın bu çetrefilli sorunsalının önce Osmanlı, daha sonra Cumhuriyet karar alıcıları için bir güvensizlik hafızası teşkil ettiğini ve daimi bir güvenlik arayışına sebep olduğunu iddia ediyor. Lozan ânı, bu arayışın en önemli dönemeçlerinden biri olarak karşımıza çıkıyor.

Anahtar sözcükler: Cumhuriyet, Doğu Sorunu, güvenlik, güvensizlik hafızası, Lozan ânı, Osmanlılar.

Bugün Ankara'da, bir zamanların Birinci Meclis binasında yer alan Kurtuluş Savaşı Müzesi'nin odalarından birinde, 360 cm uzunluğunda, 76 cm genişliğinde ve bordo çuha kumaşla kaplı bir masa sergilenir. 24 Temmuz 1923 yılında bir salı günü, öğleden sonra saat 2'de Lozan Antlaşması'nın imzalandığı masa. Modern Türkiye tarihinin belki en çok tartışılan ve bir o kadar da istismar edilen Lozan ânının bu müşahhas simgelerinden biri, bilhassa pandemi öncesinde, yılda ortalama dört yüz bin kişi tarafından ziyaret edilir.¹ Masayı ziyaret edenler, aynı odada, masanın hemen yanı başındaki cam panoda Gazi Mustafa Kemal ve İsmet paşaların resimlerini ve Mustafa Kemal'in 1926 yılında mecliste okuduğu *Nutuk*'un sadeleştirilmiş versiyonundan bir alıntı da bulurlar. Mustafa Kemal, bu alıntıda Lozan ânını şöyle anlatır: "Bu antlaşma, Türk milleti aleyhine yüz yıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması'yla tamamlandığı sanılmış büyük bir suikastın sonuçsuz kaldığını bildirir bir belgedir."

(*) Utrecht Üniversitesi.

1 Bu bilgi için müze müdürü Fatma Hicret Un'a teşekkürü borç bilirim.

Aşağıdaki sayfalarda, Türkiye’de Cumhuriyet’in kurucu öğelerinden olan Lozan ânının tarihsel arka planını ve geçmiş ve günümüzdeki etkilerini, Atatürk’ün sözlerini açıp yeniden yorumlayarak tartışmaya çalışacağım. Ana argümanımı baştan söyleyeyim. Her ne kadar yakın dönem Türkiye tarihi yoğunlukla her biri başlı başına problemlili modernleşme, Batılılaşma ya da laikleşme/İslâmlaşma çerçevelerinde çalışılsa da bütün bu süreçlerin temellerini tanımlayan en önemli öğelerden biri, uzun süreli, yıpratıcı ve daimî bir güvenlik arayışıdır. Bu arayış, Türkiye’nin yakın tarihinin en belirleyici vektörlerinden biridir. Mustafa Kemal’in sözlerinde gördüğümüz türden tarih ve/veya Lozan okumaları bu arayışın tanımlayıcı özelliklerine bir örnek teşkil ettiği gibi, son dönem Osmanlı ve günümüz Türkiye’sinin uluslararası düşünce ve siyasal kültüründe tehlikeli bir sürekliliği temsil eder. Bu süreklilik, sosyal bilimcilerin “ontolojik güvensizlik” (Zarakol, 2017) veya “sendrom” (Oran, 2004) olarak adlandırdığı gittikçe kronikleşen bir oluşum. Burada ben bu oluşumu açıklamak için “güvensizlik hafızası” ibaresini kullanacağım.

Yazımda, güvensizlik hafızasının ne anlama geldiğini, nasıl şekillendiğini ve son dönem Osmanlı ve Cumhuriyet tarihini nasıl etkilediğini tartışacağım. Gelişimini en azından on sekizinci yüzyıla, o dönemde başlayan küresel dönüşüm ve günümüz Türkçesinde “Doğu Sorunu”, Osmanlı döneminde ise “Şark Meselesi” olarak adlandırılan sürecin ortaya çıkışıyla ilişkilendireceğim. Bu vesileyle Lozan ânını küresel bir bağlamda ve geçmişle günümüz arasında bir nebze yeni bağintılar kurarak yeniden düşünme imkânı bulacağımızı umuyorum.

Küresel dönüşüm

Makaleye belki aşırı basit bir soruyla başlayalım. Eğer Mustafa Kemal’in iddia ettiği gibi, “Türk milletine” yönelik yüzyıllardan beri hazırlanmış bir suikast planı varsa, bunun planlayıcıları kimlerdi? Atatürk, *Nutuk*’ta bu konuda net olmakla beraber, burada söz ettiği, büyük ihtimalle Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu’nun savaştığı İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere ve Fransa ve Lozan’da onlara eşlik eden müttefikleri İtalya idi. Bilindiği gibi bu üç ülke, Ağustos 1920’de, Yakın ve Orta Doğu’da yeni bir emperyal düzen kurmayı amaçlayarak Paris’te Osmanlı delegelerine² Sevr Antlaşması’nı dikte etmişti. *Nutuk*’ta Atatürk, Sevr ve Lozan arasındaki farklardan bahsettikten hemen sonra yukarıda alıntıladığım “büyük suikast” iddiasında bulunur (Mustafa Kemal, 2015: 582).

Hemen ikinci bir soru soralım. Atatürk’ün bahsettiği son birkaç yüzyılda İngiltere ve Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler nasıl şekillendi? Ya da bu iki ülke (ve tabii diğer Düvel-i Muazzama/Büyük Güçler) gerçekten “Türk milletine” karşı yüzyıllar boyunca büyük bir suikast hazırlığında bulundular mı? Bu soruları 2021 yılında yayınlanan kitabım *Dangerous*

Gifts'in [*Tehlikeli Hediyeler*] bazı bulgularından yola çıkarak yanıtlamaya çalışacağım (Özavcı, 2021a).

Kitap, Yunanistan'dan Mısır'a uzanan Doğu Akdeniz kıyılarında ve bunların hinterlandında, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği Düvel-i Muazza-ma'nın Osmanlı topraklarına askerî, hukuki ve ekonomik/finansal müdahalelerinin kökenlerinin izini sürüyor. Avrupalı ve Osmanlı emperyal aktörlerinin ve tebaalarının/vatandaşlarının çıkarlarının, tehdit algılarının ve bunlara karşılık gelen uygulamalarının, özellikle "Doğu Sorunu" çerçevesinde nasıl iç içe geçtiğini açıklamaya çalışıyor. Doğu Sorunu, literatürde yakın tarih uluslararası ve imparatorluklararası ilişkilerinin en karmaşık, tehlikeli ve mütemadi konularından biri olarak bilinir (Schröder, 1986). Kabaca bağlamsallaştırmak gerekirse, bu çetrefilli sorunsal, on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılda, dünyanın tarihte hiç görülmemiş derecede eşitsiz ve bütünleşmiş hale geldiği *küresel dönüşüm* döneminde ortaya çıktı. Bu dönemde başta Britanya, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya/Almanya (on dokuzuncu yüzyıl sonunda bunlara Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve İtalya'da katılmıştır) olmak üzere, Avrupa'nın önde gelen güçleri ve dünyanın geri kalanı arasında siyasi, ekonomik, teknolojik ve askerî alanlarda daha önce görülmemiş güç farkları ortaya çıktı. Barry Buzan ve George Lawson (2015) gibi tarih sosyologları, bunun sebeplerini iki endüstri devrimine (birincisi on sekizinci yüzyılda buhar makinasının icadı, ikincisi ise on dokuzuncu yüzyılın sonunda elektroniğin icadı ve kimya alanındaki keşifler ile başlar), modern hukuk devletinin ortaya çıkışına, liberalizm, sosyalizm ve milliyetçilik gibi ilerleme ideolojilerine ve emperyalizme bağlarlar.

Başat emperyal güçler ve dünyanın geri kalanı arasında gittikçe açılan güç farkının en somut kanıtlarından birini, Britanya'nın Çin ekonomisini ahyon ticaretine zorla açarken, Çin'in direncini ilk kez kırdığı Birinci Ahyon Savaşı'nda görüyoruz. İki ülke arasındaki askerî ve teknolojik eşitsizlik, savaşın sadece Britanya'nın galebesiyle sonuçlanması ile değil, bunu yaparken üç yıl içinde yaklaşık 20 bin Çin askerinin kaybına karşın, çarpışma esnasında hayatını kaybeden Britanya askeri sayısının resmî rakamlara göre yalnızca altmı dokuzda kalmasıyla örneklendirilebilir (Perdue, 2010: 31).

1700 yılında Asya toplumları küresel üretimin %61,7'sini sağlarken, Avrupa toplumları için bu oran %31,3'tü. 1913 yılına geldiğinde, endüstriyel üretim ve küresel düzeyde oluşturdukları ticaret ağları ve pazarlar sayesinde Avrupa'nın küresel üretimdeki payı %68,3'e yükselirken, Asya'nın payı %24,5'te kaldı (Maddison, 2001). Bir yandan küresel güç farkları açılırken, bir yandan da emperyal nüfuz ile iki elin parmak sayısından az siyasal aktör dünyadaki toprakların %84'ünü işgaller, sömürgecilik, koruma altına alma gibi usullerle direkt veya dolaylı olarak boyundurukları altına alırlar ki bu oran 1870'lerin sonunda kabaca %67, 1800 yılında ise sadece %35 idi (Said, 1994: 8).

Uzun yıllar ana akım anlatıları tekrarlayan tarihçiler, sosyologlar, siyaset bi-

limciler ve iktisatçılar, söz konusu güç farklarının oluşumunu, Avrupa'da keşifler, reform, Rönesans ve iş ahlâkı/ekonomik mucizeler gibi iç sebeplere bağlarken, özellikle Afrikalı köle ticaretinin, sömürgeciliğin ve sömürgelerde yerel halkların topraklarına el konulması ve uygulanan şiddet rejimlerinin etkisine analizlerinde daha az yer verdiler. Örneğin Avrupa ile Kuzey Amerika arasında ilk temas sırasında yeni keşfedilen topraklardaki yerel nüfus 4-9 milyon arası olarak tahmin edilirken bu sayı 1900 yılında 237 bine düşer. Yani yerel nüfusun neredeyse %95'i dışarıdan gelen hastalıklar ve toplu imhalar sonucu ortadan kaybolur. Avustralya'nın sömürgeleşme sürecinin başladığı 1780'lerde tahminen 300 binden biraz fazla olan yerel nüfus, 1921'de 72 bine düşer. Yani yerel nüfusun neredeyse %75'i imha edilir, mallarına el konulur (Mann, 2004: 70-110). 1940'larda bu türden toplu imhalara dikkat çekip, uluslararası suç saymak için Polonyalı avukat Raphael Lemkin "soykırım" kelimesini türetir (Moses, 2010).

Bütün siyasi emperyal sistemler ya da imparatorluklar doğaları gereği yayılmacı, farklı dil, din ve ırktan insanları hiyerarşik bir sistem içinde boyunduruk altına alan şiddet rejimleridir (Burbank ve Cooper, 2010: 8). Hâkim devletin istekleri, ihtiyaçları ve arzularına göre hareket eder ve çıkarlarına aykırı olması durumunda alaşağı edilen halkların çıkarlarını ya görmezden gelir ya da anlamaz ve anlatmazlar. Örneğin Fransa, 1830'da Osmanlı Cezayir'ini Akdeniz'de korsanlık faaliyetleri bahanesiyle işgal edip, yerel halkların topraklarına el koymaya başladıktan sonra Cezayir direniş lideri Abdülkadir (1808-1883) önderliğinde çıkan yerel isyanları şiddetle bastırır. Fransa'da demokrasi ve muhafazakâr liberalizmin ünlü savunucusu düşünür Alexis de Tocqueville, savaş sırasında Cezayir'de görevli bir memur olarak yazarken, "sömürgeleştirme sürecini [başarıyla tamamlayabilmemiz] için, sadece şiddet içeren önlemleri değil, [yerel halkı korkutmak için] gözle görülür şekilde karakuşu olanları da kullanmak" ve bunun da gayri medeni olarak görülen Cezayirlilerin zaman zaman "hasatlarını yakmamamızı, silolarını boşaltmamızı ve nihayet silahsız erkek, kadın ve çocukları ele geçir[mek]" gerektirdiğini savunur (Tocqueville, 1841). 1870'lere geldiğinde 825 bin Cezayirli şiddet, bir o kadarı da kıtlık ve hastalıklar nedeniyle ölür (Thomas, 2015: 218). Tabii bu güvenlik anlayışı, başlı başına bir paradokstur keza emperyal devlet için güvenlik amacıyla yapılan uygulamalar, Cezayirliler için güvensizlik anlamına gelir. Emperyal şiddet ve anti-kolonyal terörizm (Rapoport, 2004) diye tanımlanacak Cezayir direnişi, yirminci yüzyılda Cezayir bağımsızlığını kazanana kadar devam eder.

Aynı esnada Rusya İmparatorluğu'nun Dağıstan bölgesinde (*oblast*), İmam Şamil önderliğinde on yıllarca süren benzer bir direnişin bastırılması sırasında Rus elitleri, Fransızların Cezayir'de geliştirdikleri emperyal güvenlik repertuarından doğrudan ilham alırlar (ANSSR, 1937: 286-90; Bobrovnikov, 2010). Sistematik caydırma ile 1864 yılına geldiğinde yaklaşık 300 bin civarı çoğunlukla Çerkes ve 200 bin kadar Kırım Müslümanı yerlerinden edilir. Bir kısmı Os-

manlı İmparatorluğu'na sürülürken, diğerleri ya sürgün sırasında ya da öncesinde imha edilirler (Holquist, 2011: 116).

Kısaca, imparatorlukların oluşumu, güçlendirilmesi veya korunması amacıyla benimsenen ideoloji, uygulamalar ve tebeddüller olarak tanımlayabileceğimiz emperyalizm, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda meydana gelen küresel dönüşümün temel vektörlerinden biriydi (Özavcı, 2021a). Bu vektör, milyonlarca insanın hayatları pahasına, hem endüstri devriminin hem modern hukuk devletinin ve hem de sözde ilerleme ideolojilerinin (liberalizm, sosyalizm, milliyetçilik, Sosyal Darwinizm vd.) ortaya çıkışının ön koşullarından olan sermaye birikiminin önünü açar. Tabii bu süreçte, emperyal güvenlik repertuarları sadece imparatorluklar tarafından alaşağı edilen toplumların şiddetle bastırılması sırasında değil, aynı zamanda imparatorluklararası askeri ve ekonomik rekabet ve çarpışmalar sonucu da bizatihi meydana gelir. Özellikle yakın tarihin belki ilk büyük ve ideolojik dünya savaşı olan Koalisyon ve Napolyon Savaşları'nın (1792-1815) Avrupa'da yol açtığı yıkım ve kıyım sonrasında kurulan yeni düzenin ana amacı imparatorluklararası barışı korumaktır. Bu sebeple Düvel-i Muazzama kavramı 1814 yılında uluslararası hukukta bir kategori olarak tanımlanmış, ülkeler özellikle siyasi, askeri, ekonomik ve teknolojik güçlerine ve medeniyet seviyelerine göre sınıflandırılmış ve akabinde 1814-15 yıllarında toplanan Viyana Kongresi'nde daha sonra Avrupa Konseyi'ni oluşturacak Düvel-i Muazzama (Avusturya, Britanya, Rusya ve Prusya; 1818 yılında bunlara Fransa'da katılır) birbirlerinin iç işlerine karışmama, dünya üzerindeki sınırları birbirlerine danışmadan değiştirmeme ve fikir ayrılıkları durumunda savaş yerine kongre ve konferanslar aracılığıyla çözüme ulaşma konularında mutabakata varmıştır (De Graaf, 2020). Diğer bir ifadeyle, birincil imparatorluklar, Napolyon Savaşları sonrasında, kendi aralarındaki barışı ve güç dengesini korumayı amaçlamışlar, bunu kısmen hukuki kısmen de normatif bir düzleme oturtmuşlardır.

Doğu Sorunu'nun doğuşu

Peki Doğu Sorunu, bu düzlemin neresinde ve küresel emperyal tarih bağlamında nasıl tanımlanabilir? İlk soruya genel ve sadece coğrafi anlamda cevap verecek olursak, sanıyorum rahatlıkla tam ortasında diyebiliriz. Uzun on dokuzuncu yüzyıl olarak bilinen 1790'lar ve 1910'lar arasındaki dönem, başat emperyal güçlerin sömürgecilik rekabetinin Amerika'dan Afrika ve Asya'ya doğru kademeli olarak kaydığı bir dönem. Yine aynı şekilde basitleştirirsek, birincil güçlerin sanayi devrimi sonrasında tüm dünyada yeni pazarlara ve bu sebeple küresel serbest ticarete ihtiyaç duyduğu bir dönemdi. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ülkeleri ve sömürgeleri arasındaki coğrafi konumu ve aynı zamanda Çin, Siyam (bugünkü Tayland) ve İran gibi yarı-medeni olarak görülen ülkelerle beraber hammadde (pamuk, ipek ve daha sonra petrol vd.) ve pazar potansiyeli nede-

niyle küresel emperyal düşüncede özel bir stratejik ve ekonomik önem kazandı.

Aynı sırada Avrupa-Osmanlı ilişkilerinde dramatik bir değişim de meydana geldi. On sekizinci yüzyılın başlarına kadar başat Avrupalı imparatorluklar ve Osmanlılar arasında genel anlamda askerî bir güç dengesi vardı. Emperyal dürtüleri, yayılmacı politikaları ve fetihleri ile Osmanlı İmparatorluğu batı ve doğu komşuları için bir tehdit ve tehlike kaynağı olarak görülüyordu. Ancak küresel dönüşüm ve kökenleri çok daha öncesine dayanan Osmanlı dünyasındaki iç faktörler sebebiyle bu güç dengesi on sekizinci yüzyıl ile bozulmaya başladı. Savaşlarda ardı ardına gelen yenilgiler ve toprak kayıpları, hem Avrupalı hem de Osmanlı elitlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun artık eskisi kadar güçlü olmadığı sonucuna varmasına yol açtı. Öyle ki daha 1715 yılında Avusturyalı bir diplomat Kutsal Roma-Avusturya İmparatorluğu'nun askerlerinin hiç zorlanmadan İstanbul'a kadar yürüyebileceğini ve "Türkleri Avrupa'dan defedebileceğini" iddia eder (Roider Jr, 1982: 4-5).

Bu öngörü 1710'lu yıllar için oldukça abartılı olsa da Ali Yaycıoğlu'nun (2021) Rifa'at A. Abou-El-Haj'dan esinlenerek "Karlofça âni" olarak tanımladığı 1699 antlaşmaları ile başlayan süreçte Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin "yeniden tanımlandığı" doğrudur (2021: 12). Bu noktada Osmanlı Devleti artık "hudut güvenliğini öne çıkararak ve hudutların ihlal edilmemesi için devletler arası antlaşmaların önemine atıf yapan başka bir devlete" dönüşmeye başladı (15). Diğer bir ifadeyle on sekizinci yüzyılda ivme kazanacak askerî ve bürokratik ıslahatlardan (ki literatürde bunlar genellikle Türkiye'nin modernleşme veya Batılılaşma tarihi kapsamında çalışılır), Avrupa uluslararası hukuk düzeni *jus publicum Europeum*'un normlarını kabul etmeye kadar uzanan bir yelpazede güvenlik arayışı imparatorluğun son döneminin en belirleyici itici güçlerinden biri olmaya başladı (Özavcı, 2021a: 5).

Osmanlılar, her ne kadar 1770'lere dek siyaseten ve toprak bütünlüğü açısından nispeten istikrarlı bir dönem geçirseler de (Yaycıoğlu, 2021: 54), özellikle 1768-1774 Rus-Osmanlı savaşındaki ağır yenilgi ve sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın aşağılayıcı şartları ile Avrupa stratejik düşüncesinde yeniden konumlandırılırlar (Özavcı, 2021a: 28). Bu noktada, Avrupa'nın genel güvenliği için varoluşsal tehditlerden biri olarak görülmeye devam ederler. Ancak bunun sebebi artık Osmanlıların geleneksel anlamda askerî gücü ve yayılmacı-fetihçi ideolojisi değil, aksine siyasal ve askerî görece zayıflığı olur. Bu ne anlama geliyor?

1774 Antlaşması ile Rusya, Kuzey Karadeniz kıyılarında liman sahibi olmuş, Osmanlı savunma hattı için büyük önemi olan Kırım'a özerk statü kazandırmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum Ortodoks kilisesinin koruyuculuğunu üstlenmişti. Bu andan itibaren Kraliçe II. Katerina isterse yaklaşık kırk sekiz saat içinde İstanbul'a asker indirebilir ve askerî ve teknolojik güç farkları sayesinde, Avrupa'daki en yakın metropol Viyana'ya daha haber ulaşmadan İstanbul'u

kontrol edip Osmanlı İmparatorluğu'na son verebilirdi. Bu durum, 1810'lardan itibaren Doğu Sorunu diye adlandırılacak sorunsalın çıkış noktasını oluşturur.

Dönemin büyük güçleri Avusturya, Britanya, Fransa, Prusya ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun kısmi ve görece zayıflığında hem bir tehdit hem de bir fırsat görürler. Bu bir fırsattır çünkü Boğazlar, Cezayir ve Süveyş bölgesi gibi imparatorluğun stratejik açıdan önemli bölgelerini ilhak edebilir, ekonomisine nüfuz edebilir ya da imparatorluğu büsbütün dağıtarak yerine uydu devletler kurabilirlerdi. Ancak bu zayıflık aynı zamanda bir tehditti çünkü Avrupa'nın büyük imparatorluklarından birinin, özellikle de Rusya'nın, kısmi ilhak, tamamen parçalanma ya da baskın nüfuz yoluyla Osman İmparatorluğu toprakları üzerinde hâkimiyet kurması durumunda, büyük güçler arasındaki güç dengesi bozulabilirdi. Sömürgelere uzanan ulaşım ve ticaret yollarının Düvel-i Muazzama'dan sadece bir veya ikisinin elinde kalması imparatorluklararası topyekûn bir savaşa yol açabilir ve dünyayı büyük bir yıkıma sürükleyebilirdi. En sade ifadeyle Doğu Sorunu temelde, Osmanlı İmparatorluğu'nun görece zayıflığıyla nasıl başa çıkılacağı sorunudur. Bu sorunsal imparatorluğun son ânına kadar sabit kalsa da, hemen hemen her on yılda sorunsalın bağlamı, aktörleri ve hatta bazen sektörlerinin değiştiğini görürüz. Diğer bir ifadeyle, on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren Doğu Sorunu özneler (*intersubjective*) ve sektörler arası (*intersectoral*) bir süreçti (Özavcı, 2021a; 2021b). Farklı dönemlerde farklı anlamlar kazanır ki onu zamanın en karmaşık uluslararası meselelerinden biri yapan da budur (Schroeder, 1986: 6).

Örneğin 1780'lerde karşımıza Rum projesi olarak çıkar. Bu on yılda Rus Çaricesi II. Katerina, Kırım'ı ilhak eder ve aynı zamanda İstanbul'da yeni bir Bizans İmparatorluğu kurmak için Avusturya kralı II. Joseph ile detaylı bir plan hazırlar. Planı, Fransa'yı da yanlarına alarak İngiltere ve Prusya karşısında çoğunluğu oluşturacak bir koalisyon ile Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak, Mısır'ı Fransa'ya verirken, uzun vadede torunu Konstantin'i İstanbul'da kurulacak uydu devletin başına geçirmektir. Ancak dönemin Fransız Dışişleri Bakanı Charles Gravier de Vergennes (1719-1787), planın Avrupa'da büyük bir savaşa davetiye çıkaracağını iddia ederek Fransa'ya yapılan teklifi reddeder.

Vergennes'in kararının bir diğer sebebi de on sekizinci yüzyıl boyunca Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ciddi ölçüde artan ticaret hacmi ve tarihsel dostluktur. Öyle ki, özellikle Kırım'ın kaybindan sonra Sultan III. Selim, Rusları Karadeniz'den çıkarmayı planlarken, Fransızlarla ittifak yapmayı amaçlıyordu. Ancak Vergennes'in ölümü, 1789'daki Fransız İhtilali, 1790'ların sonunda Fransa'nın Avrupa'da sınırları yeniden çizen revizyonist bir güç haline gelmesinden sonra ve bilhassa İtalya'da 1797'de kazandığı zaferleri takiben, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin dinamiği on yıl içinde değişir.

1798 yazında Napolyon Bonaparte'in ordusunun o zaman Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal ettiği haberi İstanbul'a ulaştığında, Topkapı Sarayı'nda Sultan III. Selim öfke kusuyordu. Daha birkaç yıl önce Rusya'ya karşı Fransa ile ittifak

kurmanın hayallerini kurarken, 1799'da Fransa'ya karşı Rusya ve Britanya ile ittifak kurmak zorunda kalmıştı. Ve tam bu esnada tarihte eşine rastlanmamış bir diğer gelişme yaşanır. Osmanlı topraklarını Fransa'dan korumak için Akdeniz'e inen Rus donanması, izleyenlerin şaşkın ve kızgın bakışları altında ilk defa İstanbul Boğazı'ndan geçer. Doğu Sorunu'nun bu dönemecinde, Ruslar, Yedi Adalar'da sultana destek olurken, İngilizler önce Mısır kıyılarında Napolyon'un donanmasını yok ederler. Sultan III. Selim, İngiliz askerinin Mısır'a inmesini hemen istemez. Ancak, 1800 yılında, Osmanlı ordularının Fransızları kendi başlarına Mısır'dan çıkaramayacağı anlaşılınca, İngiliz kara ordusunun desteğini almayı kabul eder. Bu sayede Fransızlar kısa sürede yenilgiye uğratılır, barış yapılır ve Fransız askerleri İngiliz gemileriyle ülkelerine gönderilir. Fakat sultanın korktuğu başına gelir ve 1802 antlaşmasına rağmen bu sefer İngilizler Mısır'dan çıkmak istemezler. En azından, sultana Mısır'da istedikleri rejimi dikte ettirene kadar. Sultan Selim, şimdi de İngilizleri Mısır'dan çıkarmak için Fransızların diplomatik desteğine ihtiyaç duyar (Özavcı, 2021a).

Napolyon savaşları sırasında meydana gelen bu gelişmeler, bugün güvensizlik hafızası diye nitelendirebileceğimiz sürecin gelişiminde önemli rol oynar. Osmanlı elitleri, 1790'larda Polonya ve Venedik gibi devletlerin büyük güçler tarafından yutuluşunu dehşetle izlerler. 1805-1807 yılları arasında, Üçüncü ve Dördüncü Koalisyon Savaşları sırasında birbirine hasım olan Ruslar ve Fransızlar, Osmanlıları savaşa kendi saflarında dahil etmeye çalışırken sık sık sultanı ve elçilerini (özellikle Paris'te elçilik yapan Halet Efendi'yi) tehdit ederler. Kararsız Sultan III. Selim, önce Rusya ile ittifaka girer ama daha sonra Austerlitz'den gelen Fransız zaferi haberleri ve Napolyon'un baskılarıyla saf değiştirir.

Bunun üzerine Rusya, Osmanlılara savaş ilan eder ve Rusların müttefiki olan İngiliz donanması, 1807 yılında sultanı korkutmak için İstanbul yakınlarına demir atar, top egzersizi yapar. Hemen akabinde İstanbul'da çıkan isyan ile sultan tahtını yeğeni III. Mustafa'ya bırakmak zorunda kalır. Birkaç hafta sonra Tilsit'te yapılan Rus-Fransız barış görüşmelerinden gelen haberler yine tüyler ürperticidir. Yıllarca Osmanlıları kendi saflarında savaşa sürüklemeye çalışan Napolyon Bonaparte ve Çar Alexander, gizli görüşmelerinde aralarında Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl parçalanması gerektiğini tartışırlar. Ancak özellikle İstanbul'a ne olacağı konusunda anlaşamazlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının ve (bugün artık gündelik hayatta sıklıkla duymaya alıştığımız ifadeler olan) devletin bekasının, bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün bir yandan Düvel-i Muazzama tarafından tehdit edilmesinin ve bir yandan da bütün bu öğelerin yine aynı güçlerin desteğine bağımlı olmasının bir ikilem doğurduğu aşıkardır. Doğu Sorunu, Osmanlılar için başlı başına ve uzun soluklu bir güvensizlik hafızası teşkil eder ki bu Sevr sendromundan çok daha önce baş gösteren bir sendrom. Son dönem Osmanlı dış (ve zamanla iç) politikasına damga vuran Doğu Sorunu sendromu artık bu noktada,

Osmanlı devletinin varlığının ve toprak bütünlüğünün sürekli bir tehdit altında olduğu kanısı ve korkusu uzun soluklu bir güvensizlik hafızasını biçimlendirir. İmparatorluğun, yeni küresel düzende nasıl konuşlandırılacağı zaman içerisinde hayati bir önem taşımaya başlar.

Tabii bu dikkatli bir küresel sistem okuması da gerektirir. 1815 yılında Viyana Kongresi'nde yukarıda anlattığım yeni küresel emperyal düzen (Viyana düzeni) kurulduğunda, iddia edilen aksine Osmanlılar kongreden ve yeni düzenden büsbütün dışlanmamıştı. Aslında Osmanlı hükümeti en azından gözlemci olarak kongreye üst düzey bir devlet adamı göndermeleri için davet edilmiş, daha sonra, Düvel-i Muazzama kongrenin son antlaşma metninde Osmanlıların Avrupa'da bulunan topraklarının Avrupa hukuk sistemi tarafından güvence altına alınmasını ve Ruslarla Osmanlılar arasındaki Balkanlar ve Kafkaslar'daki anlaşmazlıklarının, savaş değil yine Düvel-i Muazzamanın arabuluculuğu ile sonuçlandırılmasını teklif etmişlerdir. Ancak başını eski Fransız Elçisi Halet Efendi'nin çektiği Avrupa karşıtı grup, Düvel-i Muazzama'ya itimatsızlıkları sebebiyle her iki teklifin de Osmanlı yönetimi tarafından reddedilmesini Sultan II. Mahmud'a telkin eder ve başarılı olurlar (Özavcı, 2021b).

Doğu Sorunu kavramının tarihte ilk defa bu esnada, Viyana görüşmeleri sırasında Latin Amerika (batı sorunu), İskandinavya (kuzey sorunu) meseleleri ve Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısındaki akıbetleri tartışılırken bu son iki ülkenin durumlarını dile getirmek için kullanılır. Bugün tarihçiler ve sosyal bilimciler, Doğu Sorunu'nu sıklıkla stratejik bağlamda ele alırlar. Ana akım anlatılar, bu sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi, bir bütün olarak kalması veya ortadan kalkmasının yaratacağı güç boşluğunun ne gibi sonuçlar doğuracağı sorusu çerçevesinde değerlendirirler.

Her ne kadar sorunun ortaya çıkışında bu noktalar elbette temel bir rol oynasa da Doğu Sorunu hemen hemen eşzamanlı derinleşir ve Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı topraklarında vekil [*Proxy*] savaşlarından, kendi gözetimlerinde özerk ve bağımsız bölgeler oluşturmaya başlamasına veya tarihte eşi görülmemiş hukuki (karma mahkemeler vb.) ve mali (borçlar, Duyun-u Umumiye, tütün rejisi vb.) kontrol mekanizmaları kurmasına kadar farklı sahalarda da vücut bulur. En azından 1790'lardan itibaren ve özellikle 1820'ler ve 1830'ların sonu ve 1860'ların başında Osmanlı İmparatorluğu'nun kademeli olarak küresel liberal ekonomiye açılmasına, yani tekellerin kaldırılmasına ve gümrük vergilerinin yabancı, bilhassa Batılı tüccarlar için ciddi ölçüde düşürülmesine vesile olur.

İmparatorluklararası güvenlik repertuarı

Doğu Sorunu literatürde ve hatta birçok tarihsel aktör tarafından bir Avrupa ya da Batı sorunu olarak görülür. Osmanlı İmparatorluğu bu sorunun öznesi değil, genelde sadece nesnesi olarak değerlendirilir. *Dangerous Gifts*'te, Doğu So-

runu'nun her şeyden önce bir Osmanlı sorunu olduğunu iddia ediyorum. Hem imparatorluk elitleri ve hem de tebaası tarafından da anlamlandırılan ve hatta bazen kendi lehlerine manipüle edilen bir sorundu Doğu Sorunu. Nihayetinde söz konusu olan, imparatorluklarının toprak bütünlüğü ya da varlığını devam ettirmesi veya sayısız ekonomik, mali ve hukuki çıkarlarıydı. Onlarca yıl boyunca Osmanlı devlet adamları, imparatorluklarının küresel emperyal sistemdeki yerini, Venedik ya da Polonya gibi yok olmaya mahkûm değil, aksine ebediyen sürecek bir devlet olarak garanti altına almak isterler. Bu amaçla, Napolyon Savaşları'ndan sonra ilk başta izolasyon politikası izleseler de bunun imparatorluğa güvenden çok güvensizlik getirdiğini kısa sürede anlarlar. 1820'lerin sonundan itibaren, yukarıda bahsettiğim başat emperyal güçlerin güvenlik repertuarlarını neredeyse birebir alıp uygulamaya başlarlar. Burada, 1821 yılında başlayan Yunan Devrimi belirleyici olur.

Devrimin ilk üç yılında, Yunan devrimcilerin tüm ısrarına rağmen Düvel-i Muazzama, hem devrimcilerin Mora'daki Müslüman ve Yahudi halkı katletmesinden dolayı hem de sultan ve tebaası arasına girmek istemedikleri için müdahil olmazlar. Ayrıca 1815'te Fransız revizyonizmine karşı kurulan Viyana düzeni, doğası gereği muhafazakâr ve devrim karşıtıdır. Ancak zaman içinde katliam haberlerinin ögeleri değişir. Osmanlı ve Mısır ordularının Yunan devrimcileri bastırmaya başlaması, Osmanlı topraklarındaki Rum nüfusun toplu katli, Ege üzerinden ticaretin tıkanması ve kamuoyunun baskısıyla 1824 yılında Rusya politikasını değiştirir. Rusya'nın devrime müdahil olması, Britanya'yı da alarma geçirir. Kabaca belirtirsek, Britanya hükümeti, Mora yarımadasında Osmanlı'dan koparılan bir Rus uydu devleti kurulmasından korktuğu gibi Yunanlılara destek olunması için benzer bir kamuoyu baskısıyla karşılaşır (Mazower, 2021). Fransa da bu ikisine Düvel-i Muazzama statüsünü pekiştirmek için katılır. Her ne kadar Avusturya ve Prusya, muhafazakâr Viyana düzenine sadık kalıp, Yunan devrimcilere destek verilmesine karşı çıksa da Rusya, Britanya ve Fransa arasında kurulan isteksiz ittifaki durduramazlar (Özavcı, 2021a).

Bu üç imparatorluk, Sultan II. Mahmud'u Yunanlılara özerklik tanımaya davet ederler. Ancak sultan, kendi tebaasıyla olan ilişkilerine dış güçlerin müdahalesine izin vermek istemediği gibi, devrimin başından beri Ruslar tarafından tertip edildiği kanaatinde olduğundan (ki bugüne kadar yapılan çalışmalar sultanın bu konuda haklı olmadığını gösterir), bu talepleri reddeder. Nihayetinde, Ekim 1827'de Navarin körfezinde karşılaşan Rus-İngiliz-Fransız donanmaları ile Mısır ve Tunus destekli Osmanlı donanması arasındaki çarpışmada Osmanlı donanması imha edilir. Ertesi yıl başlayan Rus-Osmanlı savaşından da ağır bir yenilgiyle çıkan Osmanlılar, 1829 Edirne Antlaşması'yla, Balkanlar ve Kafkaslar'da Ruslarla olan anlaşmazlıklarda Çar Nikola'nın isteklerine boyun eğdi. Rus tüccarlarına yeni ayrıcalıklar tanıdı ve gümrük vergilerini indirdiler. 1832'de de Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul ederler (Özavcı, 2023).

Burada vurgulamak istediğim nokta, Yunan Devrimi devam ederken çıkan 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşı sırasında, işler Osmanlılar için iyi gitmezken, Sultan II. Mahmud'un Avrupa siyasi sisteminin "onaylanmış ve tanınmış" bir parçası olmak için ilk defa başvuruda bulunması (Şedivý, 2013: 44-45). Diğer bir ifadeyle, topraklarının Düvel-i Muazzama tarafından korunmasını talep eder ki bu bir anlamda 1815'te verdiği kararı tersyüz etme girişimidir. Osmanlılar, Viyana düzeninin nasıl işlediğini ve imparatorluklararası güvenlik repertuarlarının dinamiklerini 1827-1828'de çok daha iyi görürler (Özavcı, 2021a: 130). Ancak şu aşamada iş işten geçmiştir. Aynı esnada Britanya Başbakanı Arthur Wellesley (Wellington dükü) artık İstanbul'da yeni bir Yunan imparatorluğu kurmanın zamanının gelip gelmediğini sorgularken, Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Jules August Armand Marie de Polignac (1780-1847) çok daha somut bir plan yapar. Amacı İstanbul'da Hollandalı I. Willem'ı başına getireceği yeni bir krallık kurmaktır (2021a: 129). Osmanlıların talebi değerlendirilmeye bile alınmadan reddedilir.

Tabii diplomasi, çok aktörlü, çok boyutlu ve akışkan bir süreç olduğundan, taraflar kısa ve uzun vadeli çıkarlarına, farklı sektörlerdeki hedeflerine ve küresel şartlara göre her an pozisyon değiştirirler. Bu akışkanlık, 1829 yılında, özellikle kısa vadede Sultan II. Mahmud'un işine yarar. Her ne kadar Osmanlılar, Ruslarla savaştan henüz yeni çıkmış olsalar da Polignac'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama planlarına karşı çıkan yine Ruslar olur (Bitis, 2006: 358). Bunun sebebi 1829 Edirne Antlaşması'ndaki stratejik ve özellikle ekonomik edimlerinden sonra Rusya'nın "zayıf komşu" politikasını izlemeye başlamasıdır. Bu andan 1840'ların sonuna kadar Rusların güneydeki temel amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını devam ettirmek ve bir yandan yerine daha güçlü bir siyasal yapının kurulmasını engellemek, diğer yandan da Osmanlıları baskın nüfuz ile kontrol ederek güçlenmelerini önlemektir.

Nitekim 1832 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kendi bağımsızlık mücadelesini başlatmasıyla, Osmanlı dünyası imparatorluk çapında bir iç savaşla sarsıldığında, Rusların Sultan II. Mahmud'a ısrarla yardım teklif etmelerinin sebebi de budur. Romanofflar, Osmanlıların tarihsel düşmanı oldukları için, sultan ilk teklifleri reddeder. Ancak Mehmed Ali Paşa'nın ordusu, Osmanlı kuvvetlerini defalarca yenilgiye uğrutup Kütahya'ya kadar geldiğinde, Sultan II. Mahmud kendi tebaasına karşı Düvel-i Muazzama'nın desteğine başvurmak zorunda kalır ki bu yine tarihte ilk kez görülen bir durumdur. Önce Britanya'ya teklif götürür. Olumsuz cevap alınca, 1833 Şubat'ında Rusların desteğini kabul eder.

Medeniyet ve reform

Doğu Sorunu kavramı ilk kez 1810'larda kullanılsa da 1832-1841 yılları arasında süren Mısır krizi sırasında uluslararası literatürde kendine sık sık yer bulma-

ya başlar. Yine aynı dönemde medeniyet mefhumu da özellikle François Guizot'un Sorbonne'daki 1828-1829 konferanslarının yayımlanmasından sonra siyasal söylemler ve yazılarda sıklıkla yer almaya başlar (Laurent, 1999: 53). Osmanlı elitlerinin bu kavramla tanışması ve benimsemesi aynı döneme denk gelir. Bu bir tesadüf değildir.

Mısır krizi sırasında Paris'te özel elçilik yapan genç Mustafa Reşid Bey (1800-1858), burada Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya özellikle Saint Simoncular ve liberaller tarafından duyulan hayranlık karşısında hayal kırıklığını gizleyemez. Paris'te Mehmed Ali, "Doğu'nun medeni yüzü" ve "Doğu'nun Napolyon'u" olarak tanıtıldığı sırada, Mustafa Reşid karşı kampanyaya başlar. Sübvansa ettiği Jean-Marie Jouannin ve Serge Evans gibi gazeteciler vasıtasıyla, Cezayir ve Mısır meselelerinde Fransız kamuoyunu ve Düvel-i Muazzama'yı Osmanlı saflarına çekmeye çalışır. İstanbul'u Doğu'da medeniyetin gerçek yüzü olarak tanıtmayı amaçlar (Özavcı, 2021a: 186-189).

Mustafa Reşid'in İstanbul'a dönüşünden sonra 1836'da başlayan yeni reform süreci, Mısır krizi, medeniyet kavramı ve nihayetinde Kasım 1839'da ilan edilen ve Tanzimat dönemini başlatan Gülhane Fermanı arasındaki doğrudan ilişki yakın zamana kadar gereğince incelenmemiştir. Bu dönemde Doğu'nun medeni yüzü olmak, Mısır karşısında Düvel-i Muazzama'nın desteğini almak için kelimenin tam manasıyla hayati (ve defansif) bir önem taşır. Öyle ki 1839 yılının haziran ayında Osmanlı ordusu Nizip Savaşı'nda yine ağır bir yenilgiye uğrar ve bozulur, Osmanlı donanması İskenderiye'ye kaçırılır, daha Nizip'ten yenilgi haberi gelmeden aynı hafta içinde Sultan II. Mahmud vefat eder ve yerine 16 yaşındaki oğlu Abdülmecid geçer. Osmanlı devletinin bekası yine Düvel-i Muazzama'nın desteğine bağlı kalır.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Paris'te bulunan Mustafa Reşid (1838'de paşa unvanı alır ve hariciye nazırı olur), önce Temmuz 1839'da Fransa hükümetine, bir ay sonra da İngilizlere verdiği bir muhtıra ile Düvel-i Muazzama'nın Mısır krizine müdahalesini talep eder ve müdahalenin ne şekilde yapılması gerektiğini izah eder. Tek bir güç tarafından değil, toplu olarak müdahil olunması gerektiğini, aksi halde 1833'ten beri Rusların yaptığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece bir dış güç tarafından baskın nüfuz ile kontrol edileceğini savunur. Kamuoyunun müdahaleyi nasıl karşılayacağını kestiremediğinden, müdahalenin kilit kelimesinin serbestiyet değil, emniyet (güvenlik) olması gerektiğini yazar (Özavcı, 2021a: 202).

Sonunda 1840 yılında İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya'nın desteğini alan dönemin Osmanlı hükümeti, Fransızlar tarafından son âna kadar desteklenen Mısır ordularını Suriye'de İngiliz ve Avusturya donanmalarının ve askerlerinin yardımıyla geri püskürtmeyi başarır. Ertesi yıl sonlanan Mısır krizi sürsünce (1832-1841), Osmanlı dünyası tabir-i caizse kabuk değiştirmeye başlar. 1836'dan itibaren reform süreci yine ivme kazandığı gibi, 1838'de İngilizlerle

Mısır karşısında destek almak için imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması, Osmanlı topraklarını küresel liberal ekonomiye açar. Birkaç yıl içinde neredeyse bütün Avrupa devletleriyle benzer ticaret antlaşmaları yapılır. 1839 Kasım'ında Mustafa Reşid'in okuduğu Gülhane Fermanı, sultanın tebaasıyla ilişkilerini yeniden tanımlar. Sultan, bütün tebaanın canını, malını, ırzını ve namusunu emniyet altına alma vaadinde bulunur.³ Buradaki temel amaç devlet adamlarını sultanın neredeyse sınırsız gücü karşısında koruyarak hareket alanlarını açmak olduğu gibi, Osmanlı topraklarında ve özellikle Suriye'de Mehmed Ali Paşa'ya karşı kamunun desteğini kazanmak ve aynı zamanda Mısır karşısında, Düvel-i Muazzama'nın yardımını temin etmektir. Dönemin karar alıcıları, iç güvenliğin, yani Osmanlı tebaasının genel huzuru ve refahını hukuk ve emniyet yoluyla temin etmenin dış güvenliğin önkoşulu olduğunu görürler. Öyle ki on dokuzuncu yüzyıl küresel emperyal düşüncesinde artık medeni statüde olmak, imparatorluklararası güvenlik repertuarının önemli bir parçası haline gelir.

Bütün bu gelişmelerin güvensizlik hafızasının gelişiminde iki önemli rolü vardı. Bunlardan birincisi, devletin bekasının bu sefer nispeten içeriden bir "düşman" tarafından ciddi bir şekilde tehdit edilmesi karşısında yine Düvel-i Muazzama'nın müdahalesine bağımlı kalınması. Diğeri ise kolektif müdahale için yapılan davetle artık önü durdurulamaz bir sürecin başlaması. 1842'de Lübnan'ın ikiye bölünmesinden, 1912-1914'te Ermeniler ve Kürtler arasındaki iç savaşın çözüme ulaştırılmasına kadar uzanan periyotta Düvel-i Muazzama bir grup olarak Osmanlı iç işlerine karışma salahiyetini kendisinde görür. Osmanlı toprakları üzerinde kolektif bir şekilde güvenliği sağlama misyonunu defalarca üstlenirler. Doğu Sorunu, *transemperyal* bir süreç haline gelir.

Bu bir yandan, Düvel-i Muazzama'yı oluşturan imparatorlukların Osmanlı yönetimine duydukları itimsizliğin sonucuyken, öte yandan ve her şeyden önce kendi emperyal stratejik ve ekonomik çıkarlarının bir gereğidir. Altını çizmem gerekir ki burada söz konusu olan çoğu zaman ortak değil, çatışan çıkarlardır. Örneğin Fransız Dışişleri Bakanı Thouvenel ve Kral III. Napolyon, 1860'ta Suriye'de çıkan iç savaşa müdahale edip Katolik Marunileri, Dürzilerden ve Osmanlı valilerinden korumak istediklerinde, İngiliz Başbakanı Viscount Palmerston son âna kadar müdahale planına karşı çıkar. Temmuz 1860'ta gelen katliam haberleri sonrası artan kamuoyu baskısı karşısında Fransızları durdurmayı başaramayacağını anlayınca, Britanya bölgeye gönderilen komisyona dahil olur. Palmerston'un amacı Fransızların Suriye'de baskın nüfuz kurmalarını engellemektir (Özavcı, 2021a). 1840'tan itibaren hemen hemen her dönemde Düvel-i Muazzama'nın toplu olarak müdahalede bulunmalarının ve kararları konferanslar aracılığıyla almalarının belki de en önemli sebebi aralarındaki çıkar ayrılıklarıdır.

Benzer bir durumu ertesini on yılda Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında da gö-

3 Esas metin: "... cân ve ırz ve nâmus ve mâl maddelerinden hükm-i şerî iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş."

rürüz. 1848 yılında Avrupa'da meydana gelen devrimler sırasında Rusya devrimcilere karşı kıtanın jandarması rolünü üstlenirken, Mustafa Reşid Paşa hükümetinin Polonyalı ve Macar devrimci sığınmacıları liberal Britanya ve Fransa'nın da desteğini alarak Avusturya'ya teslim etmemesi karşısında, Saint Petersburg'un zayıf komşu politikası değişmeye başlar. 1850'lerin başında, Çar I. Nikola, hem Britanya hem de Avusturya tarafından karşı çıkılmasına rağmen, yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama politikası izler.

1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'na Britanya ve Fransa ertesi yıl Osmanlı saflarında dahil olurlar. Bunun sebebi sadece Kral III. Napolyon ve Çar I. Nikola arasındaki şahsi husumet ve Filistin'deki kiliseler hakkında iki imparatorluk arasındaki çıkar çatışmaları değil, aynı zamanda Rusya'nın Düvel-i Muazzama'nın (Avrupa Konseyi'nin) genel onayını almadan revizyonist bir politikaya girişmesidir (Goldfrank, 1994).

Baltık Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na kadar büyük bir bölgede meydana gelen çarpışmalar sonunda 700 bine yakın ölüme sebep olan Kırım Savaşı, Rusya'nın ağır yenilgisi ve 25 Şubat 1856'da Paris'te toplanan barış kongresi süreciyle son bulur. Burada reform, medeniyet ve güvenlik arasındaki birleşik ilişki yine karşımıza çıkar. Paris Kongresi başlamadan tam bir hafta önce 18 Şubat 1856'da İstanbul'da ilan edilen Islahat Fermanı, dönemin İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri Stratford Canning, Édouard Antoine Thouvenel ve Anton von Prokesch-Osten'in de dahil olduğu bir komisyon tarafından hazırlanır. 1839 fermanından beri Bab-ı Ali'nin ilan ettiği en önemli siyasi metin olan 1856 fermanı ile sultanın tebaasıyla ilişkileri bir kez daha ancak bu kez çok daha açık ve özellikle Avrupa kamuoyuna yönelik bir dille yeniden tanımlanır. Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında vergi, hak ve görev eşitliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa edilecek yeni yapının kurucu öğeleri arasında olacağı alenen ifade edilir.⁴ Burada hedeflenenlerden belki en önemlisi, ertesi hafta başlayacak Paris Kongresi (25 Şubat-30 Mart 1856) öncesinde savaşın çıkış sebeplerinden olan ve Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile hak kazandığı Rum Ortodoks kilisesini koruma bahanesiyle Osmanlı iç işlerine müdahalesinin önüne geçmektir. Diğer bir ifadeyle, sadece imparatorluklararası ilişkiler açısından bakarsak, 1839 Gülhane fermanı, Mısır krizi sırasında Düvel-i Muazzama'nın desteğini almak için Osmanlı elitleri tarafından yazılan bir reform vaadi iken, 1856 fermanı imzalanacak barış antlaşması öncesinde Rusya'nın diplomatik manevra alanını kapatmak için İngiliz, Fransız, Avusturya elçilerinin ve Osmanlı hükümetinin beraber hazırladığı, yine reform vaat eden ve bunu çok daha net ve cesur bir dille ifade eden bir metin idi. İkisi de Osmanlı İmparatorluğu'nu küresel emperyal düzenin medeni ülkeleri arasında sınıflandırmayı ve bu sayede imparatorluğun güvenliğini garanti altına almayı amaçlar.

4 "Verginin müsavâtı tekâlif-i sairenin müsavâtını mücib olduğu misillü hukukça olan müsavât dahi vezaiğe olan müsavâtı müstelzim olduğundan..."

Medeniyet ve reform, uzun on dokuzuncu yüzyılda imparatorluklararası ilişkilerin güvenlik repertuarlarının temel söylem ve eylemlerindendi. Osmanlı reformlarının iki mihenk taşı olan 1839 ve 1856 fermanı iddia edilenin aksine dış baskılar ve zorlama sonucu ilan edilmedi. Daha önce de belirttiğim gibi Doğu Sorunu her şeyden önce bir Osmanlı sorunuydu. Bu süreçte reform, imparatorluğun daimî güvenlik arayışının istemli ve doğal bir sonucuydu.

Paris'te iki antlaşma

Islahat Fermanı, en azından kısa vadede ve imparatorluklararası ilişkiler bağlamında istenilen sonucu verdi. 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'yla artık taraf devletlerin hiçbirinin Osmanlı devletinin iç işlerine karışmayacağı taahhüt edildi (dokuzuncu madde). Karadeniz'in silahsızlandırılması (on birinci madde), Rusya'nın donanmasını kısa sürede İstanbul'a indirme riskini önlüyordu. Bab-ı Ali'nin Avrupa kamu hukuku ve sisteminin, yani Avrupa Konseyi'nin "avantajlarına katılmasına" karar vererek (yedinci madde) Düvel-i Muazzama, Osmanlı İmparatorluğu'nun "bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi" taahhüt etti. "[B]unun ihlaline yönelik herhangi bir eylemin" genel çıkarlara aykırı olacağını, yani kabul edilemez olduğu ilan edildi (yedinci madde). Bu noktada Avrupa'da da genel kamu artık Doğu Sorunu'nun bittiği yönündedir (Özavcı, 2021a). O dönemde Bab-ı Ali'nin en güçlü iki siması Âli ve Fuad paşaların istediği tam da budur: Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün Düvel-i Muazzama tarafından garanti edilmesi. Artık Osmanlıların muasır medeniyetler arasında sayıldığını düşünürler.

Medeniyet, bu esnada bütün dünyada olduğu gibi, Osmanlı siyasi düşüncesi için de kilit kavramlardan biri haline gelir (Çetinsaya, 2004). Yukarıda de Tocqueville örneğinde gördüğümüz üzere, Fransızların Cezayirliileri alaşağı edişi, İngilizlerin Hindistan'da, Rusların Kafkaslar'da yerel isyanları bastırışı ve Çin'de İkinci Afyon Savaşı gibi emperyal hâkimiyet kurma süreçleri yüz binlerce insanın canına ve malına mal olurken, baskın aktörler bunu medeniyet adına yaptıklarını iddia ederek şiddeti haklı çıkarırlar. Boyunduruk altına alınan yerel halkları medenileştirme, eğitime ve geliştirme ya da "barbarlık"tan kurtarma görevini üstlendiklerini savunurlar. Sözde amaç, bütün dünyayı medeniyetle tanıştırmak ve İngiliz Başbakanı Lord Palmerston'ın iddia ettiği gibi insanoğlunu "daha mutlu, daha bilge, daha iyi" hale getirmektir (Robinson ve Gallagher, 1965: 3). Belki bunu eklemeye gerek yok bile ama bu esnada başat imparatorluklar istisnasız her dönemde kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını (bazen yerel halkların canları ve malları pahasına) her şeyin üstünde tutarlar.

Osmanlı devlet adamları, hemen hemen aynı dönemde Japonya'nın da yapmayı hedeflediği gibi, bu çarpık ve istismar üzerine kurulu küresel düzene karşı çıkmak yerine, düzenin bir parçası olurlar. Bu, imparatorluğun bekası ve daimî gü-

venliği için bir zorunluluktur. Ancak Selim Deringil'in gösterdiği gibi aynı elitler Osmanlı tebaasına benzer şekilde kibirli, emperyal bir gözle bakarlar (Derin-gil, 2003). Bunun, sonraki altmış dört yıllık süreçte, imparatorluğun 1856 Paris Antlaşması'yla elde ettiğini sandığı medeni statü ve daimi güvenlik noktasından, 1920 Ağustos'unda yine Paris'te, Sevr semtinde imzalanan antlaşmayla eşi görülmemiş ölçekte parçalanma noktasına gelmesinde önemli bir rolü vardır.

Özellikle II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) imparatorluk topraklarının eşi görülmemiş seviyede erozyona uğramasının ve 1920'lerde Osmanlı devletinin önce fiilen sonra da hukuken son bulmasının birkaç sayfaya sığdıramayacak kadar katmanlı ve karmaşık sebepleri var. Ben burada sadece iki noktanın altını çizmek istiyorum. Bunlardan ilki, hem 1839 Gülhane hem de 1856 Islahat Fermanı sonrası dönüşüm sürecinin iç siyasette ilk etapta getirdiği istikrarsızlıktır. Her ne kadar bu periyotta meydana gelen vergi ve toprak reformundan polis ve jandarma teşkilatlarına bürokratik, eğitimsel ve askerî yenilikler, modern Türkiye'yi teşkil edecek birçok yapının kökenlerini oluştursa da bu yapıların doğum süreci oldukça sancılı geçer. 1839 fermanından sonra Akdağ, Niş, Vidin ve Canik'teki vergi isyanlarına Suriye genelinde (Lübnan, Halep, Şam), Musul, Nablus, Cidde, Karadağ, Bosna ve Girit'teki şiddet olayları eşlik eder (Aytekin, 2012). Özellikle 1856 fermanının ilanıyla, fermanın hazırlanmış biçimini ve içeriğini kınayan neredeyse tamamı aşırı muhafazakâr –yani körü körüne reform karşıtı olmamakla beraber, reformların yapılaş şekline hoşnut olmayan ve dini siyasal çıkarları için her fırsatta kullanmaktan çekinmeyen– ve genelde liyakatsiz paşalar ve valilerin elinde (Necip, Selim, Mustafa, Ömer ve Hurşid paşalar gibi), vaat edilen reformlar birçok vilayette neredeyse hiç tatmin edici bir şekilde uygulanmaz.

Hıristiyan tebaaya tanınan hak ve özgürlükler, fermanı dinî ayrıcalıklarına bir tecavüz olarak gören aşırı muhafazakâr Müslüman nüfusta tepkiye, yaygın bir düşmanlığa ve öfkeye yol açar. Hıristiyan tebaa da kendilerine tanınan haklara rağmen, reformların uygulan(a)mamalarından ve askerlik hizmetinden muaf tutulmak için ödemek zorunda kaldıkları ağır vergilerden mustarip olurlar. 1856 ile 1860 arasındaki dört yıllık süreçte Girit, Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Karadağ'da bir dizi Hıristiyan isyanı ve karışıklık çıkar. Nablus, Gazze, Halep, Şam ve Cidde'de Müslümanların Hıristiyanlara yönelik saldırıları olur. Fransız ve İngiliz elçileri öldürülür. Ve nihayetinde, her ne kadar yalnızca dört yıl önce, 1856 antlaşmasıyla Düvel-i Muazzama, Osmanlı iç işlerine karışmamayı taahhüt etse de 1860'ta Lübnan'da yeniden baş gösterip on binden fazla insanın ölümüyle sonuçlanan Dürzi-Maruni iç savaşı ve dört bin civarı Hıristiyan'ın ölümüne sebep olan Şam olayları ile yukarıda belirttiğim gibi Osmanlı topraklarında, Fransızların başını çektiği yeni bir askerî dış müdahale gerçekleşir.

Dört yıl içinde meydana gelen gelişmeler ve katliam haberleri, Avrupa kamuoyunun gözünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun zaten şüpheyle bakılan (medeni) statüsünü iyice sarsar. Bu durum 1870'lerde Bulgar, 1890'larda da Ermeni

isyanlarının şiddetle bastırılması sırasında yerel halktan on binlerce kişinin öldürülmesiyle hepten kötüye gider. Emperyal şiddet on dokuzuncu yüzyılda bütün dünyada yaygın olmasına rağmen, Osmanlı bağlamında Hıristiyanlara yönelik şiddet 1870'lerin sonundan itibaren imparatorluğun hızla parçalanmasının önünü açar. Yani Doğu Sorunu tam bitti derken yeniden baş gösterir.

Altını çizeceğim ikinci nokta tam da bununla ilgili. Rusya'nın Kırım Savaşı'nda uğradığı ağır hasar, rublenin çöküşü ve hatta Düvel-i Muazzama ve medeni statüsünün sorgulanmaya başlaması (örneğin 1863 Polonya isyanının bastırılışı sırasında Britanya ve Fransa'nın Rusya'ya askerî müdahaleyi düşünmeleri), Rusya'da da sonu 1905 ve 1917 devrimleriyle gelecek yeni bir reform süreci başlatırken, bir taraftan da revizyonist bir dış politikayı tetikler (Anan'ich, Ganeli ve Paneiak, 1996: 304). Aslında Saint Petersburg, 1856 Paris Antlaşması'nı hiçbir zaman hazmedemez. Daha 1858 yılında Dışişleri Bakanı Alexander Gorçakof (1798-1883) önderliğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun "Hıristiyan vilayetlerine bağımsızlık kazandırmak için" somut planlar yapar. Britanya ve Avusturya karşısında Avrupa Konseyi'nde çoğunluğu ve böylece genel onay almak için, Fransa ve Prusya'ya plana dahil olmaları için teklif götürürler. Fransa, teklife uzun vadede olumlu baksa da III. Napolyon'un kısa vadede hedefi İtalya'dır. Prusya Dışişleri Bakanı Baron Schleinitz ise planın Avrupa'da yeni bir savaşa yol açacağını düşünür ve teklifi reddeder (Özavcı, 2021a).

Ancak Gorçakof'un planı uzun solukludur. Rusya, önce Bosna ve Hersek'te 1860'taki karışıklıklara müdahil olur. 1876 Bulgar isyanından sonra takındığı politikayla da Bab-ı Ali'nin Avrupa kamuoyunda en zayıf olduğu bir noktada, Osmanlıları yeni bir savaşa zorlar. 1877-1878 savaşı sonunda, Rus politikası meyvelerini verir. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık tanınırken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna ve Hersek vilayetlerini süresiz yönetmeye başlar (Yasamee, 2011: 57). Bulgaristan'a özerklik verilir. Kısaca, aşırı muhafazakâr halk ve paşalar, Balkanlar'da artan milliyetçilik ve özellikle Rus dış politikası arasında kalan Osmanlı elitlerinin bir türlü çözemediği reform problemi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar yeni isyanlara, iç savaflara ve dış müdahalelere sebep olur.

1870'lerin sonunda Safvet ve Hayreddin paşalar gibi II. Abdülhamid döneminin önde gelen siyaset adamları iç reformu imparatorluğun Düvel-i Muazzama nezdindeki güvenilirliğinin anahtarı olduğunu ve bu güvenilirliğin Osmanlıların güvenliği için de hayati önem taşıdığını savunurlar (67). Fakat 1882'de Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan arasında kurulan Üçlü İttifak ile Düvel-i Muazzama arasında başlayan gruplaşma süreci, bu dönemde Osmanlı dış politikasının hareket alanını kısıtlar. Duayen tarihçi Feroze Yasamee'nin çalışmalarında gördüğümüz üzere Sultan II. Abdülhamid, Avrupa'da barışın, Osmanlı toprak bütünlüğü için önemli olduğuna inanır. Ne Üçlü İttifak'a ne de 1907'de Britanya, Fransa ve Rusya arasında kurulacak Üçlü İtilaf'a dahil olmak istemez

ki burada amacı bu gruplardan herhangi birinin baskın nüfuzu altında kalmaktır (76) – en azından stratejik bağlamda.

İç politikada ise Sultan Abdülhamid, on sekizinci yüzyılın sonundan beri hâkim olan imparatorluğun güvenliği ve toprak bütünlüğü için (1830'lardan itibaren özellikle gayrimüslim nüfusa yönelik) genel reform anlayışından çok, “Müslüman unsura güvenme ve Hıristiyan ayrılıkçılığını ve Avrupa müdahaleciliğini kolaylaştırabilecek her türlü reforma ... direnme politikası” izler (76). 1878 Berlin Antlaşması'nın altmış birinci maddesi bilhassa “Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel gereksinimlerin gerektirdiği iyileştirme ve reformları geciktirmeksizin gerçekleştirmeyi” vaat etmesine rağmen, bu vaatler yerine getirilmez. Yeni çalışmasında İlkyayılmaz'ın açıkladığı gibi, akabinde özellikle Doğu Anadolu'da çıkan Ermeni isyanlarının bastırılışı sırasında Osmanlılar, Rusların Fransızlardan esinlenerek Kafkaslar'da uyguladığı (iç) kolonileşme yöntemlerini bilinçli olarak kullanmaya başlarlar (Yılmaz, 2023). Burada söz konusu olan sadece şiddet teknolojilerinin bulaşıcılığı⁵ değil, uzun on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen repertuarların artık bir güvenlik kültürüne dönüşmesidir (De Graaf, 2020; Özavcı, 2021a). Yani bu repertuarların dost ve düşman arasında neredeyse değişmez çizgiler çeken, açık bir tehdit tanımlama, etkisizleştirme ve çıkar değerlendirme süreci haline gelmesidir. 1890'lardan itibaren Doğu Sorunu, sık sık Ermeni reformu meselesi etrafında şekillenir ki bu konu yeni dış müdahalelere, iç karışıklıklara ve nihayetinde eşine rastlanmamış şiddet politikalarına vesile olur.

Bu esnada on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine ve yirminci yüzyılın başına damgasını vuran ve dünyayı hızla savaşa sürükleyecek yüksek emperyalizm çağı başlar. Hindîçin'den Fas ve Orta ve Güney Amerika'ya kadar uzanan yelpazede iki gruba bölünmüş Düvel-i Muazzama arasındaki imparatorluklararası rekabet ve emperyal işgaller, eşi görülmemiş bir seviyeye ulaşır. 1880'lerden itibaren Düvel-i Muazzama neredeyse bütün Afrika kıtasını hızla sömürgeleştirir. 1880'de %80'i bağımsız olan Afrika ülkeleri arasında, 1914 yılına gelindiğinde sadece iki ülke (Etiyopya ve Liberya) bağımsızlığını korumaya nispeten devam eder (Minawi, 2016: 5). 1881'de Fransa, Osmanlı Tunus'unu topraklarına katar. 1882'de Britanya, Mısır'ı işgal eder. Ve nihayet 1911'de İtalya'nın Libya'yı işgalıyla, Osmanlı devletinin sonunu getirecek uzun bir savaş dönemi başlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na İttifak kuvvetlerine yanında girmesiyle Rusya, İngiltere ve Fransa tarihte ilk kez aralarında anlaşarak (1915 İstanbul Antlaşması) Osmanlı İmparatorluğu'nu büsbütün parçalamayı planlarlar. 1916 yılında Sykes-Picot anlaşmasıyla Britanya ve Fransa, imparatorluğun Arap nüfusunun yoğun olduğu topraklarını kendi aralarında paylaşırlar. 1917 Bolşevik devrimi sonrası Rusların savaştan çekilmesiyle ilk antlaşma bozulur. Savaş sonunda da Sykes-Picot anlaşması, 1920 yılının nisan ayında İtalya, Britanya ve Fransa tarafından San Remo'da stratejik ve ekonomik çıkarlara göre

5 Bu noktaya dikkatimi çektiği için İlker Aytürk'e teşekkürü borç bilirim.

revize edilir. Suriye’de kuracakları manda rejimi ve İngiliz, Hollanda ve Almanya sermayeli Türk Petrol Şirketi’nin Almanlara ait olan %25’lik hissesinin kendilerine verilmesi karşılığında Fransızlar, Musul ve Kerkük bölgesini Britanya’ya bırakırlar (Conlin, 2019; 2020). San Remo’da alınan kararlar, dört ay sonra Paris’in Sevr semtinde, bir porselen fabrikasında Osmanlılara dikte edilir.

Bu bizi makalenin başında sorduğumuz soruya getiriyor: Bütün bu tarihsel veriler karşısında, Mustafa Kemal’in *Nutuk*’ta belirttiği gibi gerçekten de yüzyıllardan beri hazırlanmakta olan büyük bir suikasttan söz edebilir miyiz? Bu soruyu yukarıda açıkladığım Doğu Sorunu kapsamında ve güvenlik tarihi merceğiyle cevapladığımızda karşımıza Mustafa Kemal’in iddia ettiğinden biraz daha farklı bir sonuç çıkıyor. Bunu, Türkiye’nin yakın tarihinde Lozan âni diye nitelendirilebileceğimiz dönemde ve sonrasındaki gelişmelere dönerek açıklamaya çalışacağım.

Bir imparatorluğun otopsi: Lozan âni

10 Ağustos 1920’de İtilaf devletleri ve Osmanlı hükümeti arasında imzalanan Sevr Antlaşması, 1914-1918 savaşıdan mağlup çıkan güçlerden Almanya’yla Versay’da, Avusturya’yla Saint-Germain’de, Bulgaristan’la Neuilly’de ve Macaristan’la Trianon’da imzalanan antlaşmalarının Osmanlı ayağıdır. Bütün bu antlaşmalar ismini Paris’in farklı semtlerinden alırlar. Hepsi savaşta mağlup olan İttifak kuvvetleri için aşağılayıcı maddeler içerir. Ve hepsi savaşta mağlup çıkan ülkelerin siyasi ruhlarında derin yaralar açar.

Sevr Antlaşması’yla bir zamanların kıtalararası imparatorluğundan geriye Anadolu’da sadece küçük bir ülke kalır. Yabancı, çoğunlukla Batılı ticaret adamlarına tanınan ticari ve yasal ayrıcalıklar olan kapitülasyonlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihatçı hükümet tarafından ilga edilmesine rağmen, İtilaf Devletleri tarafından yeniden yürürlüğe konulur. Boğazlar uluslararası bir komisyonun kontrolüne geçerken, İstanbul da İtilaf devletlerinin denetimine verilir. Suriye, Irak, Filistin ve Mavera-i Ürdün’de stratejik hesaplar ve bölgenin ipekten petrole kadar uzanan zengin kaynaklarını kontrol etmek için Fransız ve İngiliz mandaları kurulur. Britanya, imparatorluğunu Doğu Akdeniz’e getirir. İstanbul’u imparatorluğun bir parçası yapmayı planlar (Goldstein, 2023).

İtilaf devletleri açısından Sevr, bir anlamda Doğu Sorunu’nun sonunu teşkil eder çünkü Osmanlı İmparatorluğu’nun görece zayıflığıyla nasıl başa çıkılacağı sorunsalı, sultanın imparatorluğuna resmen olmasa da fiilen son verilerek çözülmüştür. Artık Türkler başka hiçbir Müslüman veya gayrimüslim topluluğa hükmedemeyeceklerdir. Sevr ile Yunanistan’a Batı Anadolu’da toprak, Ermenilere Doğu Anadolu’da, Kürtlere de bir yıl içinde ve Milletler Cemiyeti’nin gözetiminde kendi bağımsız devletlerini kurma sözü verilir. Türk ordusu, bu yeni oluşumlara tehdit oluşturmaması için sadece 50 bin askerle sınırlandırılır.

Türkiye açısından Sevr, on yıllardır pekişmekte olan güvensizlik hafızasının en uç safhalarından birini teşkil eder. Her ne kadar Sultan VI. Mehmed'in temsilcileri antlaşmayı imzalsada sultan veya dağıtılan Osmanlı meclisi Sevr'e hiçbir zaman onay (*ratification*) vermez. Diğer dört barış anlaşmasının aksine Sevr aslında "kısmen" ölü doğar. Carolin Liebisch-Gümüş ve Alp Yenen'in gösterdiği gibi savaş sonrası bağımsızlık mücadelesi sadece yeni kurulan Ankara hükümeti tarafından değil, aynı zamanda diasporadaki Enver Paşa'dan, Sultanzade Mehmed Sabahaddin'e kadar eski İttihatçılar, Jön Türkler ve sivil toplum örgütleri tarafından da sürdürülür (Liebisch-Gümüş ve Yenen, 2022).

Kurtuluş Savaşı'nın Bolşeviklerin desteğiyle Mustafa Kemal Paşa'nın zaferiyle sonuçlanmasının akabinde Britanya, Fransa ve İtalya için Doğu Sorunu bir anlamda tekrar hortlar. Ancak Lozan'da toplanacak olan barış konferansı başlamadan üç hafta önce Ankara hükümeti tarafından saltanatın kaldırılmasıyla Osmanlı devleti resmen tarihe karışır. Lozan'daki görüşmeler bir bakıma bir imparatorluğun otopsisini, Doğu Sorunu'nun da başkalaşımını teşkil eder.

20 Kasım 1922'de Casino de Montbenon'da, İsviçre Cumhurbaşkanı Robert Haab'ın açılış konuşmasıyla başlayan Lozan Yakın Doğu Barış Konferansı altı ay sürer. Diplomatik pazarlıkların başta kapitülasyonlar konusunda çıkmaza girdiği 4 Şubat ile 23 Nisan 1923 arasında iki buçuk aylık bir ara verilir. Müzakereler üç komisyon aracılığıyla yürütülür. Birincisi, "Sınırlar ve Askerî Sorunlar", ikincisi "Yabancılar Rejimi" ve üçüncüsü "Ekonomik ve Mali Sorunlar"a bakar. Çeşitli alt komisyonlar, ayrıntıları araştırmak ve sözleşme, protokol ve deklarasyonların taslağını hazırlamakla görevlendirilir. Bu alt komisyonların hazırladıkları raporlar başlı başına birer tarih anlatısı olup, retrospektif bir gözle bir zamanların devasa imparatorluğunun âdeta nasıl çöktüğünü ve nasıl birleşenlerine ayrılacağını belgeler. 1918 yılında £209.944.588'yi bulan Osmanlı borçlarının imparatorluktan ayrılan ülkeler arasında paylaştırılmasından (bu konuda Lozan'da tam bir çözüme ulaşılamaz ve anlaşmazlıklar ancak 1928'de halledilir), sınırların, karma mahkemelerin ve kapitülasyonların akıbetine kadar birçok konu alt komisyonlarda tek tek tartışılır. Toplamda on yedi protokol hazırlanır ve son gün (24 Temmuz 1923) yüz kırk üç maddelik barış anlaşması, Lozan Üniversitesi'nin ana salonunda imzalanır.

Konferans sırasında birçok ünlü isim de Lozan'da boy gösterir. Benito Mussolini, İtalya'da darbeyle başa geçtikten bir ay sonra Lozan'a gelip, ilk diplomatik bağlantılarını yapar. Tarihteki ilk resmî kadın diplomatlardan biri olan Bulgar Nadejda Stanchova, Bulgaristan'ın Dedeğaç'ta, Ege Denizi'ne açılan bir limanı olması için verdiği mücadeleye katılır. Bu esnada genç Ernest Hemingway de Lozan'dadır. O zamanlar Paris'te *Toronto Star* gazetesi için çalışan ünlü Amerikalı yazar, üç hafta boyunca konferansta gözlemler yapar ve daha sonra "They All Made Peace - What is Peace?" ["Hepsi Barış Yaptılar - Peki Barış Ne Demek?"] başlıklı bir şiir yazar.

Bu aynı zamanda meslektaşım Jonathan Conlin ile birlikte editörlüğünü yaptığım, bu yıl çıkan Lozan'la ilgili derleme kitabın da başlığı (Conlin ve Özavcı, 2023). Kitabın giriş bölümünde Hemingway'in sorduğu o basit soruyu biz de soruyoruz: 1922-1923'te Yakın Doğu'da barış ne anlama geliyordu? Geçmişle bir hesaplaşma mı yoksa yüzü geleceğe dönük yeni bir küresel düzen kurma çabası mı? Ya da Martin Luther King Jr'm bir zamanlar sorduğu gibi, barış yalnızca "tansiyonun ortadan kaldırılması" mı yoksa "adaletin yerine getirilmesi" mi demekti? Konferansın pek çok katılımcısı, müzakere masalarında oturanlar ya da resmî akreditasyon verilmeyen ama yine de seslerini duyurmak için gayri resmî olarak Lozan'da bulunanlardan hemen hepsinin bu sorulara yanıtları farklıydı. Lozan, upki Doğu Sorunu'nun her ânı gibi öznelerearası bir paralakstı. İtilaf devletleri ile savaştan mağlup çıkan İttifak devletleri arasında savaş sonrası yapılan diğer tüm barış anlaşmalarından farklı olmasının tek nedeni aralarında bugüne kadar süren yegâne antlaşma olması değildir. Burada yer kısıtlığından değinemeyeceğim diğer sebeplerin yanı sıra, 1914-1918 Büyük Savaşı'nın galipleri ile 1919-1922 savaşının galibi olan Türkiye arasında müzakere edilip imzalandığı için de sıradışıydı Lozan.

Lozan bir galipler barışıdır. Müzakereler devam ederken hem İngiliz askerleri hem de Türk orduları bir anlamda hâlâ daha cephededir. Ancak tarafların yıllarca süren çarpışmalardan sonra daha fazla savaşa takati kalmadığından, sadece Türklere değil, aynı zamanda Ankara hükümetinin de İtilaf devletlerine tanıdığı bir af âmidir aynı zamanda. Daimî güvenlik arayışının bir dönüm noktası, Doğu Sorunu'nun da yeniden tanımlandığı an. Lozan'da Ankara delegasyonu, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı topraklarına bir asırdan fazla süren işgallerinin, toprak ilhaklarının, kapitülasyonların ve Duyun-u Umumiye gibi uluslararası mali kuruluşlar aracılığıyla da tesis edilen baskın nüfuz sistemlerinin tekrarlanmasını ve devamlılığını önleyecek bir yapı oluşturmayı amaçlar. Doğu Sorunu'nu kökten çözmeye çalışırlar. Boğazların uluslararası bir komisyon tarafından denetlenmesi protokolü hariç, Temmuz 1923 antlaşmasının birçok maddesi ve protokolü, Türkiye'nin iç işlerine müdahalelerin önüne geçmeye yöneliktir. İsmet Paşa'nın müzakerelerde İngiliz Dışişleri Bakanı George Nathaniel Curzon'u usandıran bağımsızlık vurgusunun ana sebeplerinden biri budur. Yine aynı şekilde Anadolu'daki yaklaşık bir milyon Rum'un Yunanistan'a ve Yunanistan'daki 500 bin civarı Müslüman'ın (hazırlanan protokolde Türk kelimesi kullanılır) Türkiye'ye zorla göçtüren nüfus mübadelesi bu iki halkın güvenliğini sağlamak olduğu gibi, dış müdahalelerin önüne geçmeyi de amaçlar. Ancak, Michael Mann'ın da belirttiği gibi mübadele aslında bir etnik temizlik yöntemiydi (Mann, 2004) – hukuki düzleme oturtulmuş bir etnik temizlik. Tüm emperyal düzenler gibi Lozan'da oluşturulan düzende de yeni aidiyet, vatandaşlık ve yabancılık kimlikleri üretir. Aytek Soner Alpan'ın çalışmalarından öğrendiğimiz üzere, yerlerinden zorla edilen mübadiller yeni yurtlarında en azından ilk başta pek de hoş karşılanmazlar (Alpan, 2012). Uzun süren zorluklardan sonra yeni ülkelerine uyum sağlamaya başlarlar.

Tabii bu afâmı iki taraflıydı. Lozan'dan önceki on yıl içinde Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan nüfusa, bilhassa Ermenilere, Süryanilere ve Rumlara yönelik kitlesel şiddetin sorumlularının yargılanması konusu, Sevr'de kabul edilse de Atatürk'ün *Nutuk*'ta belirttiği ve aşağıda açıklayacağım gibi Lozan'daki resmî görüşmelerde bahsettirilmez. Maliye Nazır Mehmed Cavid Bey günlüklerinde 1915'te Ermeniler için "bütün bir kavmin ... mevcudiyet-i hayâtiyesini imhaya" kalkışıldığını yazar: "Şehir haricine çıkan kadınları, çocukları, ihtiyarları dağ başında, göl kenarlarında boğmayı kabul etmek için nasıl bir vicdana sahip olmalı!" (Mehmed Cavid Bey, 2015: 135-136; Özavcı, 2015).

Polonyalı avukat ve aktivist Raphael Lemkin, 1940'larda soykırım kelimesini türetirken, İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudilerin Naziler tarafından katli kadar, Britanya, Fransa ve diğer imparatorlukların alaşağı ettikleri yerel halkları kısmen de olsa yok etmelerinden ve bilhassa 1910'lardan itibaren Anadolu'daki Ermeni ve Süryani nüfusunun önemli ölçüde imhasına sebep olan gelişmelerden de yola çıkar. Soykırım kavramı, bu heterojen imha süreçlerini toplu olarak betimlemeyip hukuken savaş suçu olarak nitelendirilmelerini ve böylece tekrarlanmalarının önüne geçmeyi amaçlar (Moses, 2010). Lerna Ekmekçioğlu'nun (2023) yeni çalışmasında anlattığı gibi resmî akreditasyon verilmesi de Lozan'da Gabriel Noradungian ve Avedis Aharonian tarafından temsil edilen bir Ermeni delegasyonu da vardı. Noradungian ve Aharonian, Amerikalıların ve kısmen Britanya'nın desteğiyle Ermeni meselesini konferansın gündemine getirmeyi amaçladı. Doğu ve Güney Anadolu'da, bir Ermeni yurdu kurarak, tehirden ve toplu imhalarından kurtulanların topraklarına geri dönmelerini talep ediyorlardı. Ancak İsmet Paşa önderliğindeki Türk heyeti için Anadolu'da bir Ermeni yurdu kırmızı çizgilerden biriydi. Zaten Ankara hükümetinin Lozan'daki heyetine verdiği ilk talimat da buydu: Anadolu'da bir "Ermeni Yurdu söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir" (Şimşir, 1990: XIV).

Birkaç ay sonra da Amerikan heyeti, Ermeni taleplerine desteğini çekti. Karşılığında, Amerika, Ortadoğu petrol endüstrisine bir daha çıkmamak üzere girme fırsatı buldu. Müzakereler sırasında, Ankara hükümeti, Amerikan çıkarlarını İngilizlere karşı bir koz olarak kullanır. Amerikalılara petrol arama ve çıkarma imtiyazı vererek, Musul konusunda Britanya'nın elini bağlamaya çalıştıkları gibi Ermenilere desteklerini de yeniden gözden geçirmelerini sağlarlar (Patrick, 2023). Britanya açısından düğüm, 1920'li yıllarda Irak petrolünü kontrol edecek ve 1929'da adı Irak Petrol Şirketi olarak değiştirilen Türk Petrol Şirketi'ne %25 hisse ile Amerikalıların da dahil olmasıyla çözülür. Kısaca, bilhassa 1910'ların ortasından beri meydana gelen emperyal ve milliyetçi şiddet 1922-1923'te hasıraltı edilir.

Özetle, 1920'lerde, Lozan'da ve hemen sonrasında, Osmanlı sonrası topraklarda yeni bir emperyal düzen kurulur (Conlin ve Özavcı, 2023). Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen ve hukuken sona ermesi ve (1923'te çözüme ulaştırılmayan borçlar, Boğazlar, Musul ve Hatay konuları hariç) bileşenlerine ayrılmasıyla Doğu

Sorunu belki sona erer. Ancak artık Amerikalıların da katılımıyla bugün de devam eden Ortadoğu sorunu haline gelmeye başlar. Bu yeni düzende, Arap dünyasının büyük bölümü İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İngiliz ve Fransız mandaları altında kalmaya devam eder ki bu aslında Sykes-Picot, San Remo ve Sevr antlaşmalarının bir uzantısıdır. Özellikle belirtmem gerekir ki Ortadoğu'nun petrol kaynakları zaman içinde bugün İngilizcede "Big Oil" (büyük petrol) diye bilinen *British Petroleum (BP)*, *Shell*, *Compagnie française des pétroles* (bugünkü *Total*), *Near East Development Corporation (Exxon Mobil)* gibi şirketlerin eline geçer ki 1970'lerde millileştirilen Irak petrollerini 2003 yılındaki işgal sonrası yine bu şirketler ya da bunların uzantıları 2010'ların ortalarına kadar kontrol eder. Ekonomik adaletsizlik, siyasi istikrarsızlık, bir lidere tapma, asker nüfuzu ve otoriterlik hemen hemen Ortadoğu'daki bütün ülkelerin temel özelliği haline gelir.

1923 barışı, Lozan'da susturulan ya da sesleri duyulmayan bir kısım Suriyeli, Filistinli, Mısırlı, Ermeni ve Kürtler için Woodrow Wilson'ın self-determinasyon (kendi kaderini tayin) ilkesini reddeder. Onlar için, Lozan barışı topraklarına dönmek, sınırlarını belirlemek ya da (tam) bağımsızlıklarını elde etmek için son umutların bu noktada kaybı anlamına gelir.

Ekim 1923'te ilan edilecek yeni Cumhuriyet'e gelince karşımıza çıkan sorulardan biri, acaba Lozan'da Boğazlar dışında neredeyse hemen her konuda teskillenen bağımsızlık ve Britanya ve Fransa'yı tatmin eden yeni emperyal düzen ile artık Doğu Sorunu'nun beraberinde getirdiği güvensizlik hafızasının sonunun gelip gelmediğidir. Makalenin başında değindiğim, Mustafa Kemal'in 1926 yılında "büyük bir suikast" ifadesinin arkasındaki temel soru aslında tam da budur. Bu iddia aslında hem doğru ama daha çok gerçek dışıdır.

Bu iddia doğrudur çünkü Doğu Sorunu, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun görece zayıflığıyla nasıl başa çıkılacağı sorunsalı, on sekizinci yüzyıldan beri gerçekten de Düvel-i Muazzama tarafından defalarca imparatorluğu parçalama planlarına vesile olur. Ancak bu tarihsel olguya rağmen aslında Mustafa Kemal'in iddiasının aksine bir değil, birçok komplo tasarlanmış, hayata geçirilmeye çalışılmış ve hemen hemen her defasında bir veya diğer birincil emperyal güç tarafından engellenmiştir. Doğu Sorunu, Osmanlılar için daimî bir güvenlik arayışını teşkil etse de başlı başına trans-emperyal, sektörlerarası ve parçalı bir süreçtir (Özavcı, 2021a). Sayıları ve isimleri zamanla değişen Düvel-i Muazzama'nın ve sivil aktörlerin çıkarlarında hemen hemen hiçbir zaman bütünlük ve çoğu zaman da süreklilik olmaz. Politikalarını dönemin şartlarına göre ve son iki yüz yıl süresince birbiriyle çatışan çıkarları sebebiyle sık sık değiştirirler. Tıpkı Sevr'den Lozan'a giden süreçte Mustafa Kemal'in Bolşeviklerin desteğiyle kazandığı hayati askerî zaferler sonrasında Lozan'da yeni bir emperyal düzen kurarken yaptıkları gibi.

Ancak Atatürk'ün *Nutuk*'ta söyledikleri ve özellikle bugün Lozan masasının yanında yer verilen alıntı, Osmanlı elitlerinin özellikle Doğu Sorunu süresince tecrübe ettikleri güvensizlik hafızasının ve daimî güvenlik arayışının bir anlam-

da nasıl Cumhuriyet ile devam ettiğini de özetler. Atatürk'e göre Lozan ile (aslında hiç olmayan) büyük bir komplo sonuçsuz kalmıştır. Lozan, "Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasi zafer eseridir" (Mustafa Kemal, 2015: 582).

Ankara'ya gönderilen heyete verilen on dört maddelik talimatın yarısından fazlasına ve özellikle hükümetin kırmızı çizgileri olan Ermeni yurdu, kapitülasyonlar, azınlıklar ve yabancı kuruluşlar konusunda istediklerini alması açısından Lozan belki Mustafa Kemal Paşa hükümeti gözünden siyasi bir zafer olarak nitelendirilebilir. Ancak, tarihsel bağlamında düşünüldüğünde görüyoruz ki, zafer aslında masada değil, 1922'de cephede kazanılmıştır. Lozan bir al-ver sürecidir. Neredeyse kazançlar kadar ödünler de verildiği ve verilmesi gerektiği için bugüne kadar sürer: Versay ve Sevr'in aksine, Lozan'ın galipler masasında sonuçta kimsenin onuru hunharca kırılmadığı için. Tabii masada kendine yer bulamayanların yaşadıkları hayal kırıklığını burada ayrı tutmak gerekir ki 1910'larda Ermenilerin büsbütün olmasa da toplu sürgün ve imhasının kurumsal inkârından dönemin başbakanı Hüseyin Rauf'un deyişiyle "Kürdistan meselesinin başlamasına" (3 Mayıs 1923) kadar bugüne dek bir türlü kabuk tutmayan birçok yara daha o yıllarda açılır (Şimşir, 1994: 262).

Lozan âni maalesef başından beri üstünkörü siyasal kalıplar çerçevesinde, zafer ve hezimet arasında gidip gelen oldukça sığ, aşırı milliyetçi ve işgüzar bir eksende tartışılabilir. Başından beri güvensizlik hafızasını kendi çıkarları için manipüle eden sayısız komplo teorisine konu olur: Lozan'ın büyük bir suikastın sonu ya da "bin yıllık bir hesaplaşma" olduğu iddialarından tutun (Güler, 2017), 1950'lerde Nazi yanlısı, antisemitist yazar Cevat Rifat Atilhan ve milliyetçi İslâmcı şair Necip Fazıl Kısakürek'in ortaya attığı gibi Lozan'ın Hahambaşı Haim Nahum tarafından planlandığı, yüz yıl süreceği ve gizli maddelerinin olduğu palavralarına kadar (Çetinsaya, 2023). Kadir Mısırlıoğlu'nun Lozan'ın aslında bir hezimet olduğu iddiaları ve Recep Tayyip Erdoğan'ın yakın zamandaki "Tarihte bize ne yaptılar, 1920'de bize Sevr'i gösterdiler, 1923'te Lozan'a bizi razı ettiler, birileri de bize Lozan'ı zafer diye yutturmaya çalıştılar," ifadeleri de yine aynı tarihsel gerçeklikten kopuk ve tarihsel işgüzarlığın ürünleridir.

Doğu Sorunu'nun berkittiği ve kökenleri Sevr sendromundan çok daha önce-sine giden güvensizlik hafızası ve daimî güvenlik arayışı Lozan'la son bulmaz. Şiddet bazlı emperyal güvenlik repertuarları, Şükrü Kaya gibi imparatorluğun 1910'lardaki tehcir ve imha politikalarının ikinci adamı ve Cumhuriyet tarihinin en uzun süreli içişleri bakanı olan isimler tarafından başından beri uygulanmaya devam eder (Üngör, 2011). Muhalif grupları bastırmaya, etkisizleştirmeye ya da ifnaya odaklanan bu repertuarlar, tıpkı emperyal sistemler ve Doğu Sorunu örneğinde gördüğümüz üzere, kısır bir döngü ve paradoks oluşturur (Özavcı, 2021a). Toplumsal barışı, insancılığını ve aidiyeti değil, güvensizliği, şiddeti ve karşıtlıkları tetikler.

“Büyük suikasttan” “faiz lobisine” ortaya atılan sayısız komplo teorileri ve güvensizlik hafızasının siyasal çıkarlar uğruna manipüle edilmesi, aşırı milliyetçiliği ve/veya aşırı muhafazakârlığı karşılıklı olarak besleyebilir ki sanıyorum Türkiye’de siyasal kültürün önemli ölçüde bu eğilimler etrafında şekillenmesinin sebeplerinden biri de budur. Bu çatışmacı kültürün uzun vadede oluşumunu anlamak ve açıklamak için, Türkiye’nin yakın tarihini artık ağırlıklı olarak modernleşme ya da Batılılaşma gibi referans noktası sorunlu paradigmalara değil, güvenlik arayışı (ve bunun manipülasyonu) gibi daha müşahhas ve çok katmanlı vektörler ışığında da incelememiz gerektiğini düşünüyorum.

KAYNAKÇA

- Alpan, A.S. (2012) “But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange”, *The Historical Review/La Revue Historique*, 9: 199-232.
- Anan’ich, B.V., Ganeli, R.S. ve Paneiakh, V.M. (1996), *Vlas’l reform: ot samoderzhanviaa k sovetkoi Rossii*, Dmitrii Bulanin, Moskova.
- ANSSR. (1937) *Kolonial’naia politika Rossikogo tsarizma v Azerbaidzhane v 20-60 gg. xix v, II*, Ak Nauk SSR, Moskova.
- Aytekin, A. (2012) “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms”, *International Review of Social History*, 57(2): 191-227.
- Bell, D. (2011) “Empire and Imperialism” Gregory Claeys ve Gareth S. Jones (der.) *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought* içinde, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bitis, A. (2006) *Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society, 1815-1833*, Oxford University Press, Oxford.
- Bobrovnikov, V.O. (2010) “Ruskii Kavkaz i Frantsuzkii Alzhir: sluchainoe skhodstvo ili obmen opytom kolonial’nogo stroitel’sтва”, *Imperial inter pares: rol’transferov v istorii Rossiiskoi imperii (1700-1917)*, Moskova.
- Burbank, J. ve Cooper, F. (2010) *Empires in World History*, Princeton University Press, Princeton.
- Çetinsaya, G. (2023) “Lausanne in Turkish Official and Popular Historiography: A ‘War of Identities’ in Turkey” Jonathan Conlin ve Ozan Ozavci (der.) *They All Made Peace - What is Peace? The 1923 Lausanne Treaty and the New Imperial Order* içinde, Gingko, Londra, 357-380.
- Conlin, J. ve Ozavci, O. (2023) “Introduction” Jonathan Conlin ve Ozan Ozavci (der.) *They All Made Peace - What is Peace? The 1923 Lausanne Treaty and the New Imperial Order* içinde, Gingko, Londra, 1-28.
- Conlin, J. (2020) “An Oily Entente: France, Britain and the Mosul Question, 1919-1926”, *Diplomacy & Statecraft*, 31(2): 231-256.
- Conlin, J. (2019) *Mr. Five Per Cent: The Many Lives of Calouste Gulbenkian, the World’s Richest Man*, Profile, Londra.
- De Graaf, B. (2020) *Fighting Terror after Napoleon: How Europe became Secure after 1815*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Deringil, S. (2003) “‘They Live in a State of Nomadism and Savagery’: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate”, *Comparative Studies in Society and History*, 45(2): 311-342.
- De Tocqueville, A. (1841) “Travail sur l’Algerie”, *Œuvres I*, Paris.
- Ekmekcioglu, L. (2023) “Debates over an Armenian National Home at the Lausanne Conference and the Limits of Post-Genocide Co-Existence” Jonathan Conlin ve Ozan Ozavci (der.) *They All Made Peace - What is Peace? The 1923 Lausanne Treaty and the New Imperial Order* içinde, Gingko, Londra, 119-142.
- Goldstein E. (2023) “Britain’s Plans for a New Eastern Mediterranean Empire, 1916-1923” Jonathan Conlin ve Ozan Ozavci (der.) *They All Made Peace - What is Peace? The 1923 Lausanne Treaty and the New Imperial Order* içinde, Gingko, Londra, 53-76.

- Guan, S. (1987) "Chartism and the First Opium War", *History Workshop*, 24: 17-31.
- Güler, A. (2017) *Bin Yıllık Hesaplaşma*, Halk Kitabevi, İstanbul.
- Holquist, P. (2001) "'To Count, to Extract, and to Exterminate': Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia" Suny, R.G. ve Martin, T. (der.) *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* içinde, Oxford University Press, Oxford, 111-144.
- Laurent, F. (1999) "Penser l'Europe avec l'histoire. La notion de civilisation européenne sous la Restauration et la monarchie de Juillet", *Romantisme*, 104: 53-68.
- Liebisch-Gümüş, C. ve Yenen, A. (2022) "Petitions, Propaganda, and Plots: Transnational Dynamics of Diplomacy During the Turkish War of Independence", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(2): 185-206.
- Mann, M. (2004) *The Dark Side of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mazower, M. (2021) *The Greek Revolution: 1821 and the Making of Modern Europe*, Penguin, Londra.
- Michael M. (2005) *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge [Türkçesi: *Demokrasinin Karanlık Yüzü: Etnik Temizliği Açıklamak*, çev. Bülent Doğan, İthaki, İstanbul, 2012].
- Minawi, M. (2016) *The Ottoman Scramble for Africa*, Stanford University Press, Stanford.
- Moses, D. (2010) "Raphael Lemkin, Culture, and the Concept of Genocide" Donald Bloxham ve Dirk Moses (der.) *The Oxford Handbook of Genocide Studies* içinde, Oxford University Press, Oxford, 19-41.
- Özavcı, O. (2023) "The Ottoman Imperial Gaze: The Greek Revolution of 1821-32 and a New History of the Eastern Question", *Journal of Modern European History*, 21(2): 222-237.
- Özavcı, O. (2021a) *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*, Oxford University Press, Oxford.
- Özavcı, O. (2021b) "A Priceless Grace? The 1815 Congress of Vienna, the Ottoman Empire and Historicizing the Eastern Question", *The English Historical Review*, 136(583): 1450-1476.
- Özavcı, O. (2015) "Bir Jön Türk'ün Günlüğü ve 1915", *Toplumsal Tarih*, 264: 51-55.
- Patrick, A. (2023) "Oil over Armenians: The 1920s 'Lausanne Shift in US Relations with the Middle East'" Jonathan Conlin ve Ozan Ozavci (der.) *They All Made Peace - What is Peace? The 1923 Lausanne Treaty and the New Imperial Order* içinde, Gingko, Londra, 189-212.
- Perdue, P.C. (2011) "The First Opium War: The Anglo-Chinese War of 1839-1842: Hostilities", MIT Visualizing Cultures.
- Rapoport, D. C. (2004) "The Four Waves of Modern Terrorism" A.K. Cronin ve J.M. Ludes (der.) *Attacking Terrorism. Elements of a Grand Strategy* içinde, Georgetown University Press, Washington D.C., 46-73.
- Robinson, R., Gallagher, J. ve Denny, A. (1965) *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*, MacMillan, Londra.
- Roider Jr, K.A. (1982) *Austria's Eastern Question*, Princeton University Press, Princeton.
- Said, E. (1994) *Culture and Imperialism*, Vintage, New York [Türkçesi: *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay, Metis, İstanbul, 2021].
- Schroeder, P.W. (1986) "The 19th-Century International System: Changes in the Structure", *World Politics*, 39(1): 1-26.
- Scott, D. (2008) *China and the International System, 1840-1949: Power, Presence, and Perceptions in a Century of Humiliation*, SUNY, New York.
- Thomas, M.C. (2015) "Violence in the Algerian War of Independence: Terror, Counter-Terror and Compliance" Law, R. (der.) *The Routledge History of Terrorism* içinde, Routledge, Londra, 218-238.
- Üngör, U.U. (2011) *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford University Press, Oxford [Türkçesi: *Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim, İstanbul, 2016].
- Yaycıoğlu, A. (2021) "Karlofça Anı: Osmanlılar 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?", *Tarih ve Toplum*, 18: 8-56.
- Yılmaz, İ. (2023) "Internal colonization, political geography and security in the Ottoman eastern provinces", *Middle Eastern Studies* [yayın aşamasında].